

Іван Зуляк,

*доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри стародавньої та середньовічної історії
Тернопільського Національного педагогічного
університету ім. Володимира Гнатюка*

“НЕВІДОМІ” СТОРІНКИ ПІДГОТОВКИ ЛЬВІВСЬКОГО СОБОРУ 1946 Р. (НА ОСНОВІ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ)

На основі вперше введених автором у науковий обіг архівних документів, що перебували до останнього часу під грифом “цілком таємно”, висвітлюються “невідомі” сторінки підготовки Львівського собору 1946 р., що призвів до насильницької ліквідації греко-католицької церкви у Західній Україні. Оцінюються насильницькі дії органів УНКВС у Львівській, Тернопільській, Станиславівській та Дрогобицькій областях; характеризується моральна шкода, завдана не лише греко-католицькій церкві в цілому, але й її конкретним представникам зокрема.

Ключові слова: Західна Україна, греко-католицька церква, Львівський собор, органи НКВС, агентурна мережа.

Досліджувана нами проблема є надзвичайно актуальною і необхідною для сучасного розуміння й осмислення складних релігійних процесів і соціальних потрясінь, що відбувалися упродовж січня-березня 1946 р., напередодні підготовки до Львівського собору. Власне досліджувана проблематика характеризується новизною, виходячи з декількох аспектів.

Процеси офіційної ліквідації греко-католицької церкви висвітлюються у роботі Б. Боцюрка ¹. Більш ширше – у контексті негативного впливу сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнську інтелігенцію – дана проблема розглядається у монографіях Б. Яроша ², О. Малярчука ³, а також О. Рубльова та Ю. Черченка ⁴. Вагомим вкладом у дослідження репресивно-каральної системи НКВС (МВС) є роботи І. Біласа ⁵, В. Ковалика ⁶, І. Льюшина ⁷, О. Калюка ⁸. Значним внеском у розвиток джерельної бази дослідження є двотомник “Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946). Документи органів державної безпеки” ⁹.

Незважаючи на значний науковий інтерес до даної проблеми, досліджувана тематика однак ще не стала об’єктом комплексного вивчення науковцями, що певним чином пояснюється засекреченістю значної кількості джерел і обмеженістю доступу науковців до них. Потребує поглибленого наукового вивчення роль агентурно-оперативної роботи вищого керівництва НКВС СРСР та органів УНКВС у Львівській, Тернопільській, Станиславівській та Дрогобицькій областях, на які для пришвидшення ліквідації Української греко-католицької церкви покладалося вербування агентури з числа греко-католицького духовенства, нагнітання страху, проведення арештів, допитів і катувань, використання інших методів фізичного й психологічного впливу.

Мета статті – на основі невідомих досі архівних матеріалів, зокрема Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, дослідити механізм

репресивних дій у насильницькій ліквідації греко-католицької церкви органами НКВС у Львівській, Тернопільській, Станиславівській та Дрогобицькій областях під час підготовки Львівського собору 1946 р.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом секретних документів УНКВС у Львівській, Тернопільській, Станиславівській та Дрогобицькій областях, характеристикою механізму дій влади щодо вербування агентів методами впливу на громадськість, використанням адміністративного тиску тоталітарної держави у боротьбі з греко-католицькою церквою.

Після звільнення західних областей від німецької окупації греко-католицьке духовенство продовжувало займати антирадянську позицію, що й послужило, на думку органів НКВС, основною причиною ліквідації греко-католицької церкви у Львівській, Станиславівській, Дрогобицькій та Тернопільській областях, що у секретних донесеннях НКВС іменувалася як агентурна справа “Фініс”¹⁰.

Втілюючи цей план у життя, у квітні 1945 р. в центральній газеті “Правда України” та обласних Львова, Тернополя, Станиславова, Дрогобича, за ініціативою НКВС УРСР, проти греко-католицької церкви було надрукована стаття під назвою “З хрестом або з ножем”, що відіграла вирішальну роль в процесі ліквідації церкви. Сформувавши таким чином громадську думку, радянська влада провела арешти вищого керівництва церкви, створивши сприятливі передумови для того, щоб ліквідувати унію з Римом і “возз’єднати” її з православною церквою¹¹. За офіційними даними спецслужб СРСР, ще на початок січня 1946 р. внаслідок боротьби з ворожим більшовицькій владі греко-католицьким духовенством було заарештовано 262 особи, з яких 1 митрополит, 4 єпископи, 163 священики, 11 настоятелів монастирів, 6 дияконів, 9 студентів духовної академії, 23 монахи, 20 членів ОУН, пов’язаних з церквою, і 25 мирян¹².

30 травня 1945 р. утворено “Центральну Ініціативну групу по возз’єднанню греко-католицької церкви з руською православною церквою”¹³, до складу якої увійшли авторитетні духовні особи: доктор Гавриїл Костельник (від Львівської єпархії), генеральний вікарій доктор Михайло Мельник (від Дрогобицької єпархії), отець Антон Пельвецький (від Станиславівської єпархії). Вивчивши і проаналізувавши ситуацію, органи НКВС дійшли висновку, що лише об’єднавши навколо цієї організації усе духовенство, можна швидко зліквідувати греко-католицьку церкву загалом, а не кожну парафію окрема¹⁴. За вказівкою органів НКВС члени Центральної ініціативної групи (далі – ЦІГ) попросили уряд УРСР юридично легалізувати і визнати їх діяльність як тимчасового церковно-адміністративного органу¹⁵.

Незважаючи на активні дії влади у якнайшвидшому вирішенні цього питання, органи НКВС намагалися заручитися підтримкою розгалуженої мережі агентури. Активного впливу з їх боку зазнали 388 осіб, з них 20 осіб вважалися завербованими агентами іноземних розвідок, 190 членів ОУН, 84 їх помічники, 94 – різноманітний антирадянський елемент¹⁶. Основне завдання органів НКВС СРСР полягало у вербуванні авторитетної агентури як серед прихильників “возз’єднання”, так і противників-опозиціонерів. Виходячи з цього проводилась велика робота щодо морального впливу на чернечі ордени, закриття

монастирів, виявлення зв'язків греко-католицького духовенства з націоналістичним підпіллям¹⁷.

Агентурно-оперативна робота охоплювала п'ять основних напрямів: 1) сприяння ЦІГ у возз'єднанні греко-католицької церкви з православною; 2) активізація діяльності православних парафій у західних областях України, скерована на захоплення греко-католицьких парафій і їх подальшу ліквідацію; 3) створення «достатнього за чисельністю і перевіреного агентурного апарату», здатного «не лише викривати серед греко-католицького духовенства антирадянські елементи й агентів іноземних розвідок та Ватикану», але й виконувати функції з ліквідації церкви; 4) проведення агентурної роботи серед духовенства та віруючих окремих парафій за перехід у православ'я; 5) організація репресій серед «агентів німецької та інших розвідок, членів ОУН з числа духовенства, а також елементів, що проводили антирадянську діяльність і виступали проти православ'я»¹⁸.

До агентурної роботи активно залучалися Г. Костельник, А. Пельвецький і М. Мельник, які від імені ЦІГ проводили наради серед греко-католицького духовенства. Повідомлялося, що назагал засідання у деканатах Станіславівської єпархії проходили спокійно, однак в окремих випадках їх зривали деякі священники, рішуче виступаючи проти «возз'єднання» з православ'ям. Так, на кушовому засіданні Долинського, Перегинського і Болехівського деканатів Станіславівської єпархії, після виступу Г. Костельника, священник Дурбак Роман Теофілович запропонував перед прийняттям ухвали про «возз'єднання» порадитися з парафіянами. Але остаточний вплив мав декан Чорняга Михайло Прокопович, який заявив, що під час обговорення цього питання з парафіянами йому відповідати так: «Ви наш пастир і робіть так, як дозволяє Вам Ваша християнська совість, а ми Вас підтримаємо». Після його виступу усі присутні священники, за винятком одного, підписали заяву про «возз'єднання» з православною церквою. На зібранні священників міста Калуша Станіславівської єпархії виступ Г. Костельника спровокував дискусію з догматичних питань, після завершення якої священники Силінський, Підлісецький та інші різко осудили духовних осіб – зрадників Риму, які приєдналися до ЦІГ. Внаслідок цього із 20-ти присутніх на зібранні духовних осіб лише 5 заявили про перехід у православ'я. За даними НКВС, серед присутніх на зібранні був священник с. Брошів Перегинського району Станіславівської області Сав'як Ярослав – «активний український націоналіст, що підтримував зв'язок з загонами УПА», який проводив серед кліру серйозну підготовчу роботу зі зриву «возз'єднання» греко-католицької церкви з православною¹⁹.

Внаслідок заходів, скерованих на розширення впливу ЦІГ, на 1 лютого 1946 р. погодилися на «возз'єднання» з православною церквою 1 генеральний вікарій, 77 деканів, 902 священники, 17 дияконів, 3 монахи, 195 дяків. За нашими підрахунками, буквально за один місяць кількість прихильників єднання з православною церквою зросла на 46 служителів культу і досягла 1195 осіб (в основному за рахунок 1 декана, 10 священників, 35 дяків). Органи НКВС сприяли тому, що практично в усіх західноукраїнських єпархіях греко-католицької церкви

було призначено 91 декана з числа прихильників “возз’єднання” з православною церквою. Більшість з них перебувала на цих посадах попередньо, однак для скріплення їх зв’язку з ЦІГ остання призначала їх уже від свого імені. Разом з агентурною роботою серед греко-католицького духовенства активно пропагувались нововідкриті православні храми єпископом Макарієм²⁰.

Незважаючи на те, що офіційна атеїстична ідеологія Радянського Союзу була несумісна з церковно-релігійним життям, у західних областях України масово відкривались православні храми, а віруючим нав’язувалась думка про урочистість православного богослужіння, акцентувалось, що саме це і є основною причиною зацікавлення греко-католиків єднанням з православ’ям. Організована агентура формально доносила органам НКВС інформацію про настрої серед місцевого населення з приводу урочистості православного богослужіння і появи нововідкритих церков. Наприклад, у повідомленні робітника газової станції м. Дрогобич Захарка говорилося: “Дуже мені подобається служба в православній церкві, це не те, що колишні наші василіани як-небудь відслужать, тільки, щоб гроші зібрати”. Але те, що повідомлення подано російською мовою, якої у 1946 р. місцеві жителі не знали, дає підстави вважати, що і ця, і інші подібні дописи фальсифікувалися для звітності про свою роботу самими працівниками НКВС. Вони також звітували, що жителі сіл Михайловичі і Нагуєвичі Дрогобицького району після відвідання служби у нововідкритій православній церкві районного центру звертались до православного священника цієї парафії з проханням відслужити відправу і у них.

Більш витонченою формою роботи серед віруючих Львова була організація спільної відправи православного єпископа Макарія і греко-католицьких священників під час святкувань Хрещення Господнього, у якій взяло участь 10 тис. мирян. На те, що ця акція мала не меті формування толерантного сприйняття віруючими нової радянської влади вказують зауваження єпископа Макарія про критику віруючими тих, хто поширює чутки нібито комуністичний уряд переслідує церкву. Повідомлялось, що після проведення богослужіння і освячення води багато віруючих просили Макарія благословення та цілували йому руку і ризу²¹.

Незважаючи на значну пропагандистську роботу, що проводилась серед греко-католицького духовенства, ситуація, пов’язана з переходом на православ’я, була доволі непростою, позаяк не усі греко-католицькі священники погоджувалися з діями ЦІГ. Наприклад, священник с. Рапнево Львівської області Макаревич намагався протидіяти тим духовним особам, які агітували за перехід у православ’я. З метою припинення його підривної діяльності, органи УНКВС Львівської області скерували до згаданого населеного пункту агента “Григор’єва”, який після розмов з місцевими селянами заручився їх підтримкою і зібрав підписи на заяві до єпископа Макарія з проханням направити у село православного священника. Однак за відсутності у єпископа вільного православного священника, агент “Григор’єв”, вдруге прибувши у село, запросив православного священника з сусіднього села Петришина, який відслужив там службу і яким місцеве населення залишилось задоволене. Звичайно, що

дізнавшись про прихід на парафію православного священика, якого підтримували жителі села, Макаревич виїхав у невідомому напрямку. Аналогічні дії проводились агентом “Григор’євим” і у райцентрі Ново-Милятині Львівської області, де він зібрав 150 підписів віруючих греко-католиків із проханням до єпископа Макарія щодо скерування на парафію православного священика. Такими методами збирались підписи і агентом “Васильєвим” у с. Смольному Немирівського району²².

У зв’язку зі зростаючим авторитетом ЦІГ, що діяла під безпосереднім контролем НКВС УРСР, активізувалося націоналістичне підпілля, яке усі свої зусилля скеровувало на відмову греко-католицького духовенства від переходу в православ’я. Так, у Тернопільській області практично кожен греко-католицький священик отримав листівку, в якій від імені ОУН пропонувалося відмовитися від переходу в православ’я. У грудні 1945 р. активних прихильників переходу в православ’я, священиків греко-католицької церкви, агентів НКВС “Вишневого” і “Максимова” попередили про те, що вони будуть знищені разом зі своїми сім’ями, якщо не відмовляться від своїх намірів. В окремих випадках погрози фізичної розправи виконувалися. Подекуди такі акції дійсно мали місце і, можливо, були провокацією з боку УНКВС Тернопільської області з метою викликати недовіру до націоналістичного підпілля й активізувати репресивні дії радянської влади. Наприклад, двоє невстановлених осіб у формі офіцерів Червоної армії вчинили самосуд над священиком с. Зубрен Золотопотіського району Тернопільської області, деканом Буначького деканату Терещуком Іваном Юрійовичем. Покійний був активістом націоналістичного підпілля, з невідомих причин не арештований владою, можливо, тому, що проводив значну роботу з агітації духовенства деканату щодо переходу в православ’я²³.

Націоналісти намагалися проводити масову агітаційну роботу, пояснювали, що такими насильницькими діями радянська влада розпочала наступ на український народ, прагнучи русифікувати греко-католицьку церкву, знищити її духовну культуру. Власне цих питань стосувалася стаття під назвою “До віри батьків”²⁴, яка потрапила до рук органів НКВС під час проведеної спецоперації з ліквідації керівника районного проводу ОУН “Тараса”²⁵. У деяких селах Чортківського району Тернопільської області з’явилися гасла: “Смерть зрадникам греко-католицької церкви”, “Хай живе греко-католицька і автокефальна церква”, “Смерть їудам”. Під час ліквідації районного проводу ОУН у Винниківському районі Львівської області органи НКВС знайшли листівку № 2/45, у якій наголошувалося, що ОУН як політична структура не цікавиться догматичними питаннями католицизму і православ’я, але вона проти переходу греко-католицької церкви у православ’я, виходячи з того, що в цьому передусім зацікавлена Москва. Застерігаючи, що насильницьке об’єднання призведе до денационалізації і русифікації, паралізує духовенство, листівка закінчувалася словами: “Необхідно проявити твердість характеру, стати на захист свободи совісті, наша пропаганда має бути скерована на роз’яснення усього цього народу і священикам. Необхідно практично вникати у цю справу, агентів-священиків проганяти із села, а нашим національно свідомим священикам

надавати допомогу у боротьбі з режимом” (російська)²⁶. У селах Чортківського та Борщівського районів Тернопільської області націоналістичне підпілля проводило спеціальні мітинги, присвячені питанням “возз’єднання” греко-католиків з православ’ям, на яких священикам і місцевим жителям пояснювали неправомірність дій влади, що намагалася таким чином підпорядкувати собі духовенство²⁷.

У зв’язку з активізацією пропагандистської діяльності націоналістичного підпілля щодо греко-католицького духовенства, яке під тиском радянської влади змушували переходити у православ’я, УНКВС в Західній Україні розширили мережу агентури і скерували агенти у середовище греко-католицької церкви²⁸.

Згідно зі спецзавданнями УНКВС Дрогобицької області, агент “Наримов” встановив зв’язок з керівництвом УПА та референтом Самбірської округи ОУН Железняком, мав зустріч з одним із активних членів загону Железняк Безушом і, користуючись довірою, отримав інформацію про місцеперебування загону, що призвело до його знищення органами НКВД. Аналогічні методи роботи використовував і агент “Маяк”, завербований УНКВС Дрогобицької області.

Бажаючи контролювати настрої місцевого греко-католицького духовенства щодо переходу в православ’я, органи УНКВС проводили вербування й серед кліру. Особливо активізувалася ця робота з наближенням підготовки до Львівського собору. У цьому контексті варто назвати нових чотирьох агентів: завербованого органами УНКВС Дрогобицької області “Нестеренка”, УНКВС Львівської області – “Станіслава”, “Іоана”, “Стебеля”. Власне агента «Іоана» внутрішні органи скерували безпосередньо на стеження за діями К. Шептицького та його найближчого оточення в Унівському монастирі і про його зв’язки з противниками переходу в православ’я. Агент “Стебель”, який інформував про плани націоналістичного підпілля щодо вбивства керівника ЦІГ Г. Костельника, також проводив пропагандистську роботу серед монахинь, переконував їх у необхідності переходу в православ’я. За секретними статистичними даними УНКВС, в Західній Україні на 1 лютого 1946 р. розгалужена мережа агентури, що стосувалася контролю за діями греко-католицького кліру, нараховувала 735 осіб, з яких – 1 резидент, 276 агентів, 458 «донощиків»²⁹.

Внаслідок проведеної роботи органами НКВС СРСР з ліквідації греко-католицької церкви у Західній Україні і її насильницького “возз’єднання” з Російською православною церквою на 1 січня 1946 р. нараховувалося 1149 осіб духовного стану³⁰, які погоджувалися на перехід у лоно православ’я. З них 1 генеральний вікарій, 76 деканів, 892 священики, 17 дияконів, 160 дяків, 3 монахи³¹. На 1 березня 1946 р. їхня кількість складала 1238 осіб, з них 1 генеральний вікарій, 98 деканів, 922 священики, 17 дияконів, 5 монахів, 195 дяків³².

Моральний тиск здійснювався і на монастирі, які радянська влада розглядала як осередки поширення унії і укріплення католицизму в західних областях УРСР, ведення антирадянської агітації, протидії “возз’єднанню” греко-католиків з православ’ям.

Згідно з секретними даними на 15 лютого 1946 р. у Львівській, Тернопільській, Станіславській та Дрогобицькій областях нараховувалося 94 монастири

із загальною кількістю монахів і монашок 947 осіб³³. Зокрема було 28 чоловічих монастирів із 280 монахами, 27 жіночих монастирів із 271 монахинями, та 45 філій жіночих монастирів (295 осіб); 101 особа належала до неорганізованих монахів (табл. 1).

Табл. 1

Кількість монастирів, монахів і монашок в чотирьох областях УРСР станом 15 лютого 1946 р.

Назва областей	Чоловічі монастирі	Кільк. ченців	Жіночі монастирі	Кільк. черниць	Чернечі групи	Монашок	Неорганізовані групи
Львівська	11	166	10	166	24	198	38
Станіславівська	5	42	6	136	-	-	63
Дрогобицька	4	38	1	5	-	-	-
Тернопільська	8	39	4	24	21	97	-
Всього	28	280	21	271	45	295	101

Завдання НКВС полягало у виявленні діючих греко-католицьких монастирів з метою їх кількісного скорочення, бо із загальної кількості монахів і монашок на середину лютого 1946 р. – 947 осіб, лише 4 з них виявили підтримку переходу у православ'я³⁴. Однак якщо на парафіяльне духовенство органи НКВС знайшли методи впливу, то монахи й монахині твердо відстоювали свою рідну віру, незважаючи на репресивні дії влади³⁵. Для агітаційної та пропагандистської роботи серед монахів і монашок органи УНКВС в Західній Україні намагалися вербувати агентуру саме з їх числа.

Упродовж незначного часу вербування агентури мало свої наслідки. До числа чотирьох агентів-монахів належали “Павло”, “Іоан”, “Крук” і агент-монашка “Кріскентія”, завербовані УНКВС Львівської області. Зокрема агент “Павло”, настоятель одного з василіанських монастирів, доносив про те, що монахи-василіани на засіданнях обговорювали питання про вірність греко-католицькій церкві і посилення протистояння насильницькому переходу в православ'я. Окрім того, цей агент повідомляв, що священники-монахи Жовківського василіанського монастиря Дацишин, Дуда і Мартинюк проводили активну антирадянську діяльність проти “возз'єднання” церков. Він також поставив органи УНКВС Львівської області до відома, що галицький провінціал монастирів Василіанського чину Градюк незадоволю до свого арешту відвідував Жовківський монастир і пропонував священнику-монаху Мартинюку, як члену ради консультантів при галицькому провінціалу монастирів Василіанського чину, очолити провінцію у випадку його арешту. Про опозиційну діяльність галицького провінціала монастирів Василіанського чину Градюка органи влади також інформував агент “Крук”. Окрім того він повідомляв про антирадянську діяльність монахів Жовківського монастиря у період німецької окупації, з якими особисто працював у місцевій друкарні. Назвав псевдоніми монахів – авторів антирадянських націоналістичних статей, надрукованих у виданні “Місіонар”. На підставі його доносів було арештовано декілька монахів-василіан за участь в антирадянській діяльності³⁶. Про завдання агента “Іоана” уже йшлося попередньо³⁷. Окрім того, його вербування пов'язане з приїздом до Унівського

монастиря К.Шептицького й наближеного до нього монашого оточення. “Іоан” свідчив про те, що у монастир він прибув з примусу, під час перебування мав зустріч з розшукуваним настоятелем студитського монастиря у Львові Дейнегою, який під приводом хвороби приїжджав у монастир і перебував там на нелегальному становищі понад два тижні. Агент “Кріскентія” до монашого постригу працювала медичною сестрою, користувалася значним авторитетом серед монашок, що дало їй змогу переконати ще п’ятьох своїх колег залишити монастир. Основне завдання згаданого агента скеровувалося на проведення підготовчої роботи серед монахів Львівського монастиря студитів щодо підпорядкування православної церкви. Діяльність цих агентів мала свої негативні наслідки для греко-католицької церкви загалом і функціонування монастирів зокрема. Органи УНКВС Львівської області арештували за їхніми доносами 24 особи, з них 10 настоятелів монастирів і 14 монахів і монахинь³⁸.

В окремих випадках у монастирях органи УНКВС залишали агентів-монахів для того, щоб готувати громадську думку, переконуючи місцевих жителів, що насправді монастирі не ліквідовують, а лише арештовують тих осіб, які проводять антирадянську діяльність. Наприклад, у монастирі м. Борислава для обслуги залишилися два монахи-агенти “Доа” і “Бувалий”, які згодом, за наказом НКВС, перейшли у православ’я³⁹.

За допомогою спецагентів у монастирях здійснювався активний фізичний і психологічний тиск, арешт монахів, допити й катування. Архівні документи цього часу фіксують відмову багатьох настоятелів монастирів від керівництва ними. Такі випадки мали місце у василіанському монастирі Голосків Великих Львівської області, коли ігумен після відмови від управління духовною обителлю, не дочекавшись реакції К. Шептицького, самоусунувся від керівництва.

Завдяки активізації агентурної роботи, поширеної серед греко-католицького духовенства, органи УНКВС у Західній Україні провели масові арешти серед кліру, що не погоджувався з бажанням влади насильницькими методами здійснити перехід у православ’я, на оперативному обліку перебувало 403 особи, з них 28 підозрюваних у співпраці з іноземними розвідками, 190 – членів ОУН, 93 – колаборанти, 92 – антирадянські елементи⁴⁰. Звичайно, що вказана статистика не відображає власне лише кількісні показники агентури, що стосувалася греко-католицької церкви, а дані в цілому, що мали відношення до діяльності внутрішніх органів в загальному. Намагаючись показати високі показники боротьби як з націоналістичним підпіллям, так і з греко-католицькою церквою, УНКВС арештовували значну кількість місцевих жителів, підозрюючи їх у діях, яких вони не здійснювали. З одного боку, це мало на меті залякати місцеве населення, служити пересторогою для інших, з іншого – перевиконати поставлені перед ними завдання і, відповідно, досягти кар’єрного зросту. Органи УНКВС у Західній Україні, однак, не обмежувалися лише статистичними даними щодо так званих “ворогів народу”, а дійсно проводили арешти, в основному за доносами агентури.

Варто зауважити, що незважаючи на вербування і засилання агентів, їхні доноси, психологічний тиск, аморальну поведінку органів НКВС, певна частина

греко-католицького духовенства відкрито заявляла про свою непримиренну позицію щодо переходу в православ'я, твердо відстоювала власні релігійні переконання у християнських проповідях, свідомо нехтуючи своїм фізичним здоров'ям і можливо життям, заради власної віри, фактично протиставила себе і своїх рідних тоталітарній системі. Це яскравий і показовий приклад справжнього служіння вірі Христовій, щирого патріотизму, переконаності у справедливості своїх переконань, відстоювання християнських моральних засад, незважаючи на складність ситуації, у якій опинилася греко-католицька церква у 1946 р., напередодні проведення Львівського собору. Саме до таких священників-патріотів належали шість арештованих осіб у агентурній справі "Ватиканці", розробленій УНКВС Львівської області. Зокрема, до неї належали наближені до ієрархії УГКЦ священник собору Святого Юра у Львові о. Володимир Степанович Грицай (секретар митрополита А. Шептицького, а згодом і Й. Сліпого, перебував при архимандриті К. Шептицькому); члени митрополичої капітули Львівської архієпархії отці Степан Петрович Рудь і Андрій Іванович Зофієвський; виконувач обов'язки судді митрополичого суду Володимир Михайлович Фурикевич (викладач Львівської духовної академії до її закриття); а також священники двох інших львівських церков: Успенської – о. Степан Максимович Васильєв (випускник Папського університету у Ватикані, наближений до митрополита А. Шептицького і Й. Сліпого) та отець храму Святого Йосафата Артем Гнатович Цегельський⁴¹.

Як свідчать матеріали архівної справи, конкретних звинувачень проти кожного з арештованих органи НКВС так і не висунули, а подавали загальну інформацію, яка підтверджувалась доносом якогось із агентів: «проводили антирадянську пропаганду», закликали духовенство залишатись вірними Ватикану і католицькій вірі, активно виступали проти "возз'єднання" з православ'ям, брали активну участь у виданні творів на антирадянську тематику, проводили «непримиренну боротьбу з відступниками греко-католицької віри». Зокрема головне звинувачення щодо А. Г. Цегельського полягало у тому, що з перших днів діяльності ЦІГ особисто він відкрито декларував свою позицію у проповідях, наголошував на тому, що радянська влада використовує православну церкву як свою політичну зброю, що в Галичині ніколи не буде православ'я, оскільки влада використовує насильницькі методи, залучаючи органи НКВС, що під впливом світової громадськості більшовики відмовляться від знищення греко-католицької церкви та інше⁴². Звичайно, що з позиції сьогодення такі загальні звинувачення не могли бути підставою для утримання під вартою, однак, для керівництва тоталітарної системи «антирадянського клейма» було достатньо для затримання і обмеження свободи.

Внаслідок проведених арештів органи НКВС у Західній Україні урочисто повідомляли про те, що "...м. Львів очищено від реакційного духовенства, що організувало боротьбу проти возз'єднання з православною церквою, що дало змогу колишню традиційну резиденцію померлого митрополита Андрея Шептицького і кафедральний собор Святого Юра передати у відання Центральної Ініціативної групи і через неї призначити туди клір з прибічників переходу в православ'я" (російська мова)⁴³. Саме у цій цитаті прослідковується

безпосередня зацікавленість органів НКВС в усуненні активних прибічників відстоювання інтересів греко-католицької церкви у Львові, що забезпечило у подальшому нібито добровільну згоду греко-католицького духовенства, що підтримувало ЦІГ, на перехід у православ'я і безальтернативний варіант проведення Львівського собору в 1946 р.

Радянська влада подбала й про передачу ЦІГ приміщень колишньої резиденції митрополита Й. Сліпого, в яких планувалося розташувати обслуговуючий для собору персонал. Архімандриту К. Шептицькому, який проживав у палатах резиденції, запропоновано вийти на постійне місцеперебування до Унівського монастиря. Як свідчили агенти, що наглядали за архімандритом, особисто він жодних серйозних кроків щодо протидії проведенню собору не чинив. Окрім того, підготували приміщення для делегатів собору в готелях Львова й організували їх харчування⁴⁴.

Упродовж останніх п'яти днів напередодні проведення собору у Львові, друкувались запрошення для його учасників, проводилися заходи для своєчасного їх вручення делегатам. Не менш важливим завданням органів УНКВС у Тернопільській, Львівській, Станиславівській та Дрогобицькій областях була докладна перевірка усіх делегатів собору щодо їх лояльності радянській владі – сумнівних і неблагонадійних, виявлених у процесі перевірки, до участі у соборі не допускали⁴⁵. Після затвердження усіх делегатів на засіданні ЦІГ склад собору мав би виглядати наступним чином (табл. 2).

Табл. 2

Склад делегатів на Львівський собор⁴⁶

Архієпархії	Кільк. делегатів від греко-католицького духовенства	Кільк. делегатів від духовенства	Кільк. делегатів від віруючих греко-католиків
Львівська	107	68	12
Дрогобицька (Перемишльська)	59	59	
Станиславівська	59	62	11
Тернопільська		46	1 (агент НКВС)

Однак після агентурних доносів список запрошених скоротили з 225 до 217 осіб. Додатково ЦІГ запросила жителів Львова, своїх прихильників, тому загальна кількість делегатів склала 227 осіб⁴⁷.

Готуючись до проведення собору, владні структури відредагували усі документи, що їх мали ухвалити делегати: резолюції, вітальні телеграми й звернення собору до духовенства і віруючих, доповідь Г. Костельника. Органи НКВС вважали, що члени ЦІГ – Г. Костельник, А. Пельвецький і М. Мельник напередодні проведення собору мали перебувати у Львові, щоб якнайкраще підготуватися до його проведення. Термін хіротонії А. Пельвецького і М. Мельника перенесли на 24 лютого 1946 р., у зв'язку з чим вони ще 20 лютого прибули з десятьма делегатами від усіх єпархій до Києва. Одночасно до Києва прибули львівський православний єпископ Макарій і закарпатський єпископ Нестор, а також перевірена органами агентура з числа духовенства⁴⁸.

Якщо вірити довідкам НКВС, то деякі делегати гордились тим, що їх відібрано до складу делегації у Київ. Так священник Ваньчицький перед виїздом заявляв: “Я переконано приєднуюсь до православ’я. Добре, що мене включили до складу делегації. Будучи у Києві я ні за що не виступлю проти цього історичного заходу”⁴⁹. Цікаво, що деяка частина греко-католицького духовенства, яка приєдналася до ЦІГ (зокрема львівські священники Семчишин, Козицький, Швидкий), була невдоволена тим, що їх не запросили на хіротонію. Наприклад, Павлосюк заявляв Г. Костельнику про те, що він “... не дочекаючи нарад в деканатах, приєднався до православної церкви. Приїхав до Львова, я зайняв парафію у монастирі “василіан”, де оголосив православ’я, невже я не заслужив, щоб мене не взяли на хіротонію у Київ” (російська)⁵⁰. Під таким тиском Г. Костельник змушений був включити його до складу делегації.

Власне саму хіротонію проводили у Володимирському соборі за участю екзарха України, митрополита Іоана, львівського православного єпископа Макарія і єпископа Уманського, керуючого Мукачівською єпархією Нестора⁵¹. Ще до самого собору члени ЦІГ виступили з ініціативою надати львівському православному єпископу Макарію сану архієпископа, а керівнику ЦІГ – Г.Костельнику – протопресвітера⁵².

Проведення собору призначили на 8 березня 1946 р., а погоджувальну нараду перенесли з 5 березня на 6 березня поточного року. Готуючи напередодні собору нараду, органи НКВС відібрали деканів-авторитетів від усіх єпархій (за різними підрахунками – 12⁵³, 14⁵⁴ або 17 осіб⁵⁵). Зокрема серед них – «перевірені на практиці й цінні агенти» (як мовиться у звіті НКВС): від Львівської єпархії – Дрелих Василь, Горобач Степан, Крутяк Мирон, Козицький Петро, Павлосюк Микита, Швидкий Павло, Рокицький Микола, Палій Іван; від Дрогобицької єпархії – Давидович Михайло, Баб’як Йосип; від Станіславівської єпархії – Добрянський Костянтин, Лютий Микола, Закаляк Григорій, Середович Олексій⁵⁶.

Попередньо опрацьовувались НКВС і тексти документів, що їх мав собор затвердити⁵⁷. Це підтверджує текст документа, у якому йдеться про реакцію членів ЦІГ на “... проредаговані нами документи (підкреслення наше), які повинні бути прийняті на соборі, жодних зауважень і коректив не внесли” (російська)⁵⁸. Це також свідчить, що жодного впливу на ситуацію ЦІГ не мала, а к ерувалася у своїй роботі розпорядженнями органів НКВС, яка контролювала весь хід не лише підготовки, але й проведення власне самого собору. Фактично усі ухвали й дійові особи були відомі задовго до проведення собору. Значну частку роботи з забезпечення його проведення виконувала агентура, завербована з числа греко-католицького духовенства.

5 березня 1946 р., у той час, коли ЦІГ проводила нараду з приводу “возз’єднання” з православ’ям, в ув’язненні перебувало 296 греко-католиків, що не бажали відступати від своєї віри і не погоджувалися на умови проведення собору, з них 1 митрополит, 4 єпископи, 185 священників, 11 настоятелів монастирів, 6 дияконів, 24 монахи, 9 студентів духовної академії, 223 члени ОУН, пов’язаних з духовенством, 33 мирян⁵⁹. Згідно зі статистичними даними НКВС, упродовж березня 1946 р. заведено 15 агентурних справ, 105 справ-формулярів, заарештовано 90 осіб, з них 9 греко-католиків⁶⁰.

З метою забезпечення нормальної роботи агентури на соборі органи НКВС підготували у Львові 24 явочні конспіративні квартири, що відповідало кількості агентів-делегатів собору, закріпленими за УНКВС Тернопільської, Станиславівської та Дрогобицької областей. З усіх вказаних областей до Львова викликали співробітників четвертих відділів обласних управлінь, яким завчасно передали конспіративні квартири. Члени ЦІГ посилено охоронялися, а особливо її керівник – Г. Костельник⁶¹, на адресу якого надходили погрози фізичного знищення. Зокрема такі застереження звучали від «антирадянського пропагандиста» Йосипа Лукича Гординського під час розмови з агенткою НКВС “Оленою”, що співпрацювала з Г. Костельником. Окрім того, є свідчення очевидців про те, що особисто Й. Гординський під час зустрічі з Г. Костельником показував йому мотузку і пропонував самому повіситись, не чекаючи заслуженого покарання⁶². Звичайно, що після таких дій Й. Гординського арештували органи НКВС.

З метою відтворення картини Львівського церковного собору варто простежити за реакцією його учасників. У секретних донесеннях агентури повідомлялося, що майже усі майбутні делегати собору висловлювались про його проведення позитивно, «за винятком окремих осіб». Наприклад 80-тирічний Олександр Русин, який очолював Коломийський деканат, до складу якого входило 14 районів Станиславівської області, отримавши запрошення на собор, зібрав нараду з 14 священників-делегатів, поблагословив їх і готувався до участі в соборі⁶³. Заступник Коршівського декана Станиславівської області Олексій Сорока прийняв запрошення, але потім написав листа на ім'я керівника собору, пояснивши причину неможливості бути присутнім на соборі через хворобу. Відмовились брати участь у соборі священник с. Лісники Бережанського району Тернопільської області Йосип Чикало і священник с. Колодно Куликівського району Львівської області Семен Крутько, призначений напередодні ЦІГ деканом⁶⁴. Звичайно, що факти відкритої відмови від участі у проведенні собору були поодинокими, однак вони яскраво засвідчували, що не всі представники греко-католицького духовенства підтримують його і погоджуються з позицією як ЦІГ, так і органів радянської влади.

Після проведеного собору певна частина духовенства залишалась в опозиції (табл.3).

Табл.3

Дані на 25 жовтня 1946 р. про греко-католицьке духовенство, яке підтримало “возз’єднання” з православною церквою і залишилося в опозиції до радянського режиму⁶⁵.

Назви областей	Усього священників	Приєднались до ЦІГ раніше	Канонічно оформили “возз’єднання”	Залишилися в опозиції
Львівська	335	294	254	41
Дрогобицька	320	303	294	17
Станиславівська	336	280	272	56
Тернопільська	282	207	158	75
Всього	1273	1084	978	189

Окремо варто наголосити на тому, що й серед української інтелігенції також не усі її представники позитивно сприймали проведення собору в Львові. З цього приводу академік В. Щурат заявляє: “Якщо вони хочуть знищити Сліпого і єпископів, то потрібно було б багато крику про собор і нових єпископів. Більшовики як нібито щось вкрали, по-злодійськи обробляють справи” (російська)⁶⁶. Доцент Львівського педінституту Дзевєрин наголошував: “Майбутнє возз’єднання – це нова унія. То була унія з Римом, тепер з Москвою. Замість однієї унії буде інша. Галичани мають право на суверенне існування, вони мають свою територію, свою історію, свою мову і релігію” (російська)⁶⁷. Письменниця Дучемільська вважала, що “...більшовики багато собі нашкодили цим об’єднанням, селянство все більше від них відхиляється, арешт і суд СЛІПОГО і єпископів рівносильно тому, щоб залізи в душу і потоптати святая святих” (російська)⁶⁸. На думку секретаря Союзу радянських письменників у Львові Дарії Кондри, “...все те, що написано, неправда. Вина уся в тому, що вони священники українці і представники уніатської церкви. Як священники вони повинні були молитись за владу, не обговорюючи, яка це влада” (російська)⁶⁹.

Отже, підготовка до проведення Львівського собору 1946 р. перебувала під контролем НКВС СРСР, а їх місцеві управління у Львівській, Тернопільській, Станіславівській та Дрогобицькій областях виступали безпосередніми виконавцями секретних директив радянської влади. На них покладалося завдання з вербування агентів серед представників греко-католицької церкви з метою пришвидшення “возз’єднання” з православ’ям. НКВС УРСР та їхні обласні управління у Західній Україні охопили розгалуженою мережею агентурно-оперативної роботи певну частину греко-католицького духовенства з метою тотального контролю за церквою, посилення фізичного і психологічного тиску, нагнітання страху. Вплив НКВС позначився як на прийнятті ухвал собору, так і підготовчій роботі, пов’язаній з розширенням мережі агентури, залученої до виконання секретних директив радянської влади зі знищення греко-католицької церкви.

Ліквідація греко-католицької церкви виступала однією з форм радянізації Західної України, що здійснювалася всупереч традиційним національно-історичним, культурним та релігійним особливостям українців, що зумовлювало опір новій владі у різних формах. Однак насильницька радянізація згаданих областей призвела до негативного сприйняття образу православної церкви власне через її співпрацю з радянською владою.

- 1 Боцюрків Богдан. Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939 – 1950) / Богдан Боцюрків. – Л.: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 268 с.
- 2 Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир’я, 1995. – 176 с.
- 3 Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
- 4 Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.

- 5 Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали / І. Г. Білас. – У 2 кн. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с.
- 6 Ковалик Володимир Васильович. Діяльність органів міліції Станіславської області в 1939 – 1946 роках. Історико-правовий аспект. Автореф. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01/ – Ужгород, 2008. – 18 с.
- 7 Льюшин І. І. Антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939 – 1941 рр. (за документами з архівів українських і польських спеціальних служб). Матеріали Міжнародної наукової конференції “Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939 – 1941 гг.: люди, события, документы”. – Режим доступу <http://www.vostslavia.narod.ru/conference1939/lljushin1939.htm>.
- 8 Калюк Олексій Миколайович. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939 – 1953 рр.): історико-правовий аспект: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2006. – 18 с.
- 9 Ліквідація УНКЦ (1939 – 1946). Документи органів державної безпеки. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. I. – 920 с.; т. II. – 804 с.
- 10 Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 4. – Т. 007. – Арк. 223 – 253.
- 11 Там само. – Арк. 225.
- 12 Там само. – Т. 001. – Арк. 77.
- 13 Там само. – Т. 007. – Арк. 225.
- 14 Там само. – Арк. 226.
- 15 Там само. – Арк. 227.
- 16 Там само. – Т. 001. – Арк. 77.
- 17 Там само. – Т. 004. – Арк. 254.
- 18 Там само. – Т. 007. – Арк. 228.
- 19 Там само. – Т. 004. – Арк. 254 - 255.
- 20 Там само. – Арк. 255 – 256.
- 21 Там само. – Арк. 257.
- 22 Там само. – Арк. 256.
- 23 Там само. – Арк. 258.
- 24 Там само. – Арк. 259.
- 25 Там само. – Арк. 268 – 271.
- 26 Там само. – Т. 021. – Арк. 16 – 17.
- 27 Там само. – Т. 004. – Арк. 259.
- 28 Там само. – Т. 005. – Арк. 1.
- 29 Там само. – Т. 004. – Арк. 260 - 261.
- 30 Там само. – Т. 001. – Арк. Арк 76 зв.
- 31 Там само. – Арк. 77.
- 32 Там само. – Т.006. – Арк. 244 зв.
- 33 Там само. – Т. 005. – Арк. 44.
- 34 Там само. – Арк. 45.
- 35 Там само. – Т. 012. – Арк. 12.
- 36 Там само. – Т. 005. – Арк. 46 - 47.
- 37 Там само. – Т. 004. – Арк. 260.
- 38 Там само. – Т. 005. – Арк. 46 - 47.
- 39 Там само. – Арк. 53.
- 40 Там само. – Т. 004. – Арк. 261.

- 41 Там само. – Арк. 262 - 264.
42 Там само. – Арк. 262.
43 Там само. – Арк. 264.
44 Там само. – Т. 006. – Арк. 148.
45 Там само. – Арк. 146.
46 Там само. – Арк. 147 – 148.
47 Там само. – Арк. 342.
48 Там само. – Арк. 149.
49 Там само. – Арк. 150.
50 Там само. – Арк. 149.
51 Там само. – Арк. 151.
52 Там само. – Арк. 152.
53 Там само. – Арк. 151.
54 Там само. – Арк. 336.
55 Там само. – Арк. 339.
56 Там само. – Арк. 339.
57 Там само. – Арк. 241.
58 Там само. – Арк. 241.
59 Там само. – Арк. 249.
60 Там само. – Т. 010. – Арк. 2, 43.
61 Там само. – Т. 006. – Арк. 151 - 152.
62 Там само. – Арк. 244 зв.
63 Там само. – Арк. 241.
64 Там само. – Арк. 241, 242.
65 Там само. – Т. 019. – Арк. 219.
66 Там само. – Т. 006. – Арк. 242.
67 Там само. – Арк. 242.
68 Там само. – Арк. 242, 243.
69 Там само. – Арк. 243.

SUMMARY

Ivan Zulyak

“UNKNOWN” PAGE TRAINING LVIV CATHEDRAL 1946

(BASED ON ARCHIVAL MATERIAL)

The article refers to “unknown” page of the Lviv Cathedral of 1946, which led to the violent elimination of the Greek Catholic Church in Western Ukraine. First used archival materials that were until recently under the stamp “top secret”, which indicate the impact of highly active NKVD as the adoption of resolutions of the cathedral and the preparatory work, expansion of network agents, which has been involved in the implementation of secret government directives Soviet the destruction of the Greek Catholic Church.

Key words: Western Ukraine, Greek-Catholic Church, Lviv Cathedral authorities NKVD intelligence network.